

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫ МЕН СПОРТТЫҚ ЛЕКСИКАНЫ ОҚЫТУ ЖОЛДАРЫ

*Алтыбаев С.Ө.¹, Абдыкадырова Т.Р.²

¹докторант, М.Х.Дуллати атындағы Тараз мемлекеттік университеті,
Тараз, Қазақстан, e-mail: samataltybaev74@gmail.com

²п.ғ.д., профессор, М.Х.Дуллати атындағы Тараз мемлекеттік
университеті, Тараз, Қазақстан, e-mail: tursynai_1959@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақтың ұлттық ойындары ортақ ерекшеліктеріне қарай жүйеленіп, шағын түсіндірмелер берілген. “Қолдану аясы шектеулі сөз топтарына” жататын ойын атауларына, жеңіл лексикалық талдау жасалған. Ұлттық ойындардың артықшылығы мен пайдасына айрықша тоқталып, заманауи білім беру мазмұнына сай қолданылу сөз болады.

Сондай-ақ «ұлттық ойындардың» алғаш зерттеліп жинақталуы мен ғылымға енгізілуі, ойын арқылы педагогикалық, психологиялық, дене тәрбиесіне байланысты мәселелерді қозғаған ғалымдар еңбегі көрсетіледі. Ат жарыс, бәйге, көкпар, жамбы ату, ләңгі, шөген, шатрантаж, шатраш ойындарының шығу тарихына, этимологиясына, ойналу ерекшеліктеріне, зерттелу тарихына талдау жасалады.

Мақалада ұлттық ойындардың шығу тарихына ғана талдау жасалып қоймай, осы ойын түрлерін заман ағымына қарай өзгертіп, түрлендіріп, архаизмдерімізді қолданысқа қайта енгізу жолдары ұсынылады. Осы ойындарда қолданылатын кей элементтерді өндіріп, бизнес саласына жаңалықтар әкелу, өзге елдің идеологиялық ықпалынан ада, ұлтжанды ұрпақ тәрбиелеу жөнінде сөз қозғалады. «Вигвам» секілді жаңа шығып жатқан сапасыз үйшіктердің орнына, шағын қазақ үйлерді сатылымға миллиондап шығарып, экологиялық таза, сапалы материалдардан өзге де ойыншық түрлерін жасау, оқу орталықтарында ұлттық ойындарды барынша тереңірек насихаттау ұсынылады.

Жұмыстың ғылымилығы – этимологиялық сөздерді талдау, тәжірибелік маңызы – білім беру мекемелерінде дене және ақыл-ой тәрбиесі ретінде пайдалануды ұсыну, қосымша ұсыныс – этномәдениетті дамытуға арналған түрлі жастар ұйымын құруға кеңес беру.

Зерттеу әдіснамасы: анықтамалық, түсіндірмелік, жүйелеу, жаңаша бағыттау және ұсыныс айтудан тұрады. Әзірге талдау, зерттеу жұмыстарының қорытындылары ретінде мультимедиялық сабақтар мен әр ойынды терең зерттеген, шәкірттерге арналған дәрістерімді айта аламын. Зерттеу – спорт саласының дамуына аз да болса үлес қосады деген ойдамын. Тәжірибелік мәні: ұлт денсаулығының жақсаруына, дене, ақыл-ой тәрбиесінің дамуына зор үлес қосу.

Тірек сөздер: ұлттық спорт, ат спорты, ұлттық ойындар, көнерген сөздер, ұлттық мәдениет, көкпар, бәйге, жамбы ату, ләңгі, шөген, шатрантаж, шатраш.

Негізгі ережелер

Технология дамып, адамзат ақпараттық қоғамның тұтқынына айналған сайын, ұлттық тілдер жаппай өзгеріске ұшырап, сауатсыздық қарқынды өсіп барады. Бұл бір қарағанда зиянсыз ахуал секілді көрінгенімен, жастардың ойлау жүйесінің шектелуі, жаппай жаргондар мен кірме сөздердің көбеюі, біздің мемлекеттік тіліміздің жойылуының басты себебі болып табылады. Қазақстан Республикасы азаматтарының ана тілімізде таза әрі қатесіз

сөйлеуін, соның ішінде спорттық лексиконды дамыту, ұлттық ойындарды ойнағанда жаңа заманға лайықтай отырып, ұлттық брендке айналып, тарихта қалатындай терминдер жасауды қолға алуға тиіспіз! Осы мақсатқа қол жеткізу, дамудың бірнеше бағыты бойынша жүзеге асады: «Білім беру мекемелері арқылы ұлттық ойындар мен олардың атауларын қайта жаңғырту» - нақты жобалардан тұратын ғылыми-әдістемелік бағдарламалар әзірлеу, мекеме ойын алаңдары мен тұрғын үй аулалары кешенді жобасына, ұлттық ойындардың элементтерін енгізу, темір әткеншектермен қатар қарапайым механикаға құрылған ойыншық аттар, ер-тұрмандар мен қауіпсіз бес қаруды залалсыз ойыншық түрінде қайта жаңғырту. «Бизнеске арналған ұлттық ойындар жобасын дамыту» - қазір нарықта «вигвам» атауымен құрамалы ойыншық шатырлар сатылымға шықты. Сапалары сын көтермейтін, бала денсаулығына қауіптілері де бар. Солардың орнына заманауи қазақ үй, пластмасса немесе жұқа тақтайдан, тіпті ағаш үгіндісінен жасалған киіз үй сүйек-жабдықтары, ұлттық ойындарда пайдаланатын бес тас, ақсүйек, ләңгі, тоғызқұмалақ, орамал-қоржын, секіруге арналған қаптар, оюлы доптар, соқпа таяқтар т.т. ұлттық ойын элементтерін жасап немесе өндіріп, нарыққа ендіру, балалар мен ата-аналардың сұраныстарын қанағаттандыру. Ұлттық ойындарды тек наурыз мерекесінде ғана ойнап қоймай, күнделікті өмірде жастар бір-біріне сезім білдірулері үшін «селт еткізер» сыйлықтар тізбегі мен жеңгелерге, я болмаса қыздың құрбыларына арналған «ауыз бастырық» сақина-білезіктер циклі даярланса. Күш сынасқан жігіттер «жамбы ату», «аударыспақ», «қол күрес», «балуан күрес» сайыстарына түсіп, бұл сайыстар көпшілік жастар арасында, я болмаса ойын-сауық алаңдарында жүзеге асса.

Бұл бағдарламаны іске асырудың негізгі бағыты – «Рухани жаңғыру, ұлттық жадыны ояту, бизнес пен өндірісті ұлттық салт-дәстүр мен ойындарды, бастысы тілді дамытуға қызықтыру, креативті идеялар жарысын өткізу, қоғамды жаңаша түрлендіруге, бизнес пен адами қарым-қатынасты, қоғамдық ауыз бірлікті дамыту!

Қазір біздің ұлттық ойындар мен қазақы лексикондар көбінесе той-мерекелерде ғана тұрақты қолданылып, культ ретінде ғана көрсетіліп келеді. Осы өлшемнен шығып, ұлттық киімдеріміз бен салт-дәстүр, ойын-сауықтарымызды жаппай қазақшалап алатын уақыт әлдеқашан жетті. Жоғарыда келтірілген мысалдарды шындыққа айналдыру үшін бізге мемлекеттен біршама қолдаулар қажет. Кәсіптік мектептер мен оқу орындарына, өндіріс ошақтарына, ұлттық брендтерді қалыптастыру мақсатында түрлі тапсырмалар мен тапсырыстар беруге болады. Жасалған түрлі ойыншықтар мен ойындарды экспортқа шығарып, әлем нарығын жаулауды қолға алу уақыты жетті. Осы ойындардың ережелері мен пайдасын насихаттайтын түрлі мультфильмдер түсірілуі қажет. Компьютер ойындарының қатарына, біздің де электронды ұлттық ойындар енгізілуі қажет.

Кіріспе

Қазақтың ұлттық ойындары - соңғы кездері балабақшадан бастап ЖОО-на дейін оқытылып әрі үйретіліп келеді. Ұлттық ойындардың басты ерекшелігі

- ойын барысында қолданылатын сөздердің басым бөлігі көнерген сөздер (архаизмдер). Ал ойналатын ойындар - ептілікке, батылдыққа, жүйріктікке, ақыл-ойды дамытуға арналған. Десе де, біздер сол ойындардағы ұлттық лексиконды қалай қолданып жүрміз? «Шөген» секілді ат үстінде ойналатын ойынымыз «гольф» немесе «хоккей» деген атаулармен тонын өзгертіп, жаяу адам ойнайтын, шет елдік брендтерге айналып, сол мемлекеттердің қазынасын қампайтып жатқалы қашан. «Жамбы ату» ойынымыз «Тир атуға», «Көкпарымыз» қырғыз ағайындарға, қымызымыз неміс ұлтына, «ақсүйек», «алтыбақан» т.т. көптеген қазақ халқы ойлап тапқан ойындар, жаппай жаттың қанжығасында кеткелі қашан. Өз ана тіліміздің тұнып тұрған байлығын кәдеге жаратып, жат тілден енген терминдерді азайтып, тікелей аударма жасалған кірме сөздерге толы шалажансар қазақ тілін қалай да сәнге айналдыруымыз қажет.

Ахмет Байтұрсынов «Ана тіл» деген сөзді қолданысқа ендірмес бұрын, ұлттың тілі ана мен бала қарым-қатынасынан дамидыны жақсы білді емес пе? Ендеше біз де қазақ тілінің қарқынды дамуына үлес қосу мақсатында, ойын атауларын төл тіліміздегі алғашқы есім-сипаттарына қайтарып, ойын барысында қолданылатын ұлттық лексикамызды қайта жаңғыртсақ, ұтарымыз мол. Қазақ тілі алдымен өз арамызда жоғары мәртебеге ие болуы үшін, бала тілінен бастауымыз қажет. Ал бала тілі - ойынмен дамиды. Ақылы - ойынмен толысады. Ел ертеңі - жарқын, тілі – нарықта, әні – теренде, ойыны – сұраныста, дәстүрі – озық, экономикасы – алдыңғы қатарда болсын десек, ұлттық болмысымызға қайтуға тиіспіз!

Зерттеу жұмысының пәні. Қазақ тіліндегі ұлттық ойындарға қатысты фразеологиялық терминдердің этнолингвистикалық сипаты.

Зерттеу жұмысының мақсаты – қазақ ұлттық ойындарының этнолингвистикалық ерекшеліктерін анықтау. Ойын құрылымы мен атауларын, ойын шартын оқырманға түсіндіру. Ұмыт болып бара жатқан ұлттық терминдерді қолданысқа қайта енгізу. Осы мақсатқа сай алдымызға төмендегідей міндеттерді қойдық:

- ұлттық ойындар топтамасына, анықтамалық-мағыналық тұрғыдан ғылыми шолу жұмысын жүргізу;

- қазақ ұлттық ойындарына қатысты этнолингвистикалық атаулардың табиғатын экстралингвистикалық факторлар арқылы айқындай отырып, мағынасын ашу;

Зерттеу жұмысының әдіс-тәсілдері. Ғылыми мақаланың мақсат-міндеттеріне сәйкес тарихи-салыстырмалы, сипаттамалық зерттеу, этнолингвистикалық талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы мен нәтижелері. Бұл жұмыста қазақ халқының ұлттық ойындарына сипаттамалық анықтама беріліп, этномәдениетпен сабақтастығы этнолингвистикалық аспектіде арнайы зерттелініп, төмендегідей нақты нәтижелер қорытындыланды:

- кей ойындарға қатысты біршама архаизмдерге этнолингвистикалық түсінік берілді;

- қазақы сөзжасамға қатысты этнонимдердің этнолингвистикалық сипатын дәйектейтін уәждік белгілері анықталды;

Зерттеу жұмысының теориялық маңыздылығы. Белгілі бір ұлт этносының дүниетанымын, ой-санасын, өркениеті мен мәдениетін тек тіл арқылы білу – тым аздық етеді. Тілге қосымша ұлттың мәдениетін, әдебиетін, салт-дәстүрі мен дүниетанымын, ойындарын, өмір сүру салтын, этнолингвистикасын білу де өте маңызды. Әсіресе, ойын тілі – бала тілі, бала тілі – ананың тілі! Сондықтан ұлттық ойындардағы архаизмдерді этнолингвистикалық тұрғыдан талдау, этномәдени қырларын анықтау, спорттық пайдасын жан-жақты саралау, мәдени құндылықтарды дәріптеуге ұмтылу, кешегі салт-дәстүр мен ертеңгі болашаққа алтын көпір бола білу. Бұл жұмыс қазақ тіл білімінің этнолингвистика, лингвомәдениеттану салаларының дамуына өз деңгейінде теориялық үлес қоса алады – деп ойлаймын.

Зерттеу жұмысының тәжірибелік маңыздылығы. Зерттеу жұмысы нәтижелерін этнолингвистика, лингвомәдениеттану салаларының теориялық курстарын оқытуда, түрлі арнаулы семинарлар мен курстарды жүргізуде, шешендік өнер мен сөздік қорды байытуға, сөзжұмбақтар мен ҰБТ сынақтарына пайдалануға, қолдануға болады-деп санаймын.

Гипотезасы:

- ұмыт болған ұлттық ойындарымыздың атауларын қайта жаңғырту, олардың шығу тегін анықтау, лексикология саласына аз да болса үлес қосу;
- студенттерге дәріс беру барысында тек ойын атауларын айтып қана қоймай, этнографиялық, этнолингвистикалық, фразеологиялық түсінік беру;
- спорт пен тіл білімі саласын байланыстыра зерттеу, ойындардың шығу тарихын, пайдасын, ұлттық мәдениеттің дамуына тигізер ықпалын саралау;

Нәтижелер

Тақырыпқа байланысты әдебиеттерді зерттеу «ойын» және «ойын-сауық» ұғымының негізгі сипаттамасын бөліп көрсетуге көмектесті. Ойын атаулары – ойынның жалпы мазмұнына тікелей қатысты болады. Сондықтан тілдік лексиконды қалыптастырушы ойындарды, бірнеше топқа бөліп қарастырдым:

- 1) Тіл дамыту ойындары;
- 2) Тіл және ақыл-ойды дамытатын ойындар;
- 3) Тіл, ақыл-ой, денені шынықтыруға арналған ойындар;
- 4) Заманауи ойындар;

Аталған тақырыптар бойынша зерттелген ғылыми еңбектерді ғалымдар:

1. Патшалық Ресей зерттеушілерінің жұмыстары;
2. Кеңес заманы тұсында жазылған еңбектер;
3. Педагогика саласына қатысты еңбектер;
4. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі еңбектер – деп, төрт топқа бөліп зерттеуде.

Алғашқы топ тізгінін Ә.Диваев бастап тұр. Ол өзінің «Игры киргизских детей» атты еңбегінде, қазақтың ұлттық ойындарын алғашқылардың бірі болып топтарға бөліп жіктейді.[1].

М.Жұмабаев: «Ойын - халық мәдениетінің бастау алар қайнар көзі, ойлау қабілетінің өсу қажеттілігі, тілдің, дене шынықтыру тәрбиесінің негізгі элементі» - деген ой айтады.[2, б.110].

М.Әуезов: «Ойын деген менің түсінуімше көңіл көтеру, жұрттың көзін қуантып, көңілін шаттандыру ғана емес, ойынның өзінше бір ерекше мағыналары болған», - деп дамыта түседі [3, 234.б].

Е.Сағындықов мектеп бағдарламасына арнап, ұлттық ойындарды сабақта және сабақтан тыс қолдану туралы ғылыми әдістемелік монография жазды. Бұл талдау: «Ұлттық ойындарды оқу-тәрбие ісінде пайдалану» (Алматы, 1993) деп аталады [4, б.102].

Бұған қоса Ә.Бүркітбаевтың «Спорттық ұлттық ойын түрлері және оның тәрбиелік мәні» [5, б.12] жинағы мен М.Балғынбаевтың «Қазақтың ұлттық спорт ойыны түрлері» атты еңбектері бар.[6, б.13] Бұл тізімді бүгінгі күні Р.Сыздық, Ж.А.Манкеева, Е. Жанпейісов, М.Копыленко, Е.Мұхиддинов, А.Құралбекұлы, С.Әкімбайұлы, А. Айтпаева сынды ғалымдар легі толықтырып келеді.

Талқылау

Ұлттық ойындарды түрлі бизнес жобалар арқылы ел экономикасын көтеруге, болашақ жас мамандарды заман талабына сай дайындауға, ұлттық ойын элементтерін пайдалана отырып түрлі салаларда ұлттық атаулар мен брендті қалыптастыруға бағыттауымыз керек. Ұлттық ойындар лексикологиясы – бұл 21 ғасырдағы ұлт қалыптасуының бір саласы. Ғалымдар сұранысқа ие құралдарды экономикалық қажеттілік бойынша анықтап, ойын атаулары арқылы Қазақстан Мемлекеттігін жаңа белеске көтеруге мүдделі.

Бұл саланың ел арасында жан-жақты қолдауға ие болуы үшін, спорт саласы ғылыми қызметкерлері мен оқытушылары, осы бағытта білім алушы студенттер мен дене шынықтыру пәні мұғалімдері, бизнесмендер мен шоумендер, өндіріс, шеберхана басшылары т.т. үлес қоса алады. Сондай-ақ цифрлық технологиялар мен интернет-ресурстарды пайдалана отырып, қажетті машықтар мен ойын шарттарын білім беру саласында тиімді пайдалануға болады.

Бүгінгі балаларды гаджеттерден ажыратудың жалғыз жолы - ұлттық спортқа баулу. Әсіресе ат спортын ерекше дамытуымыз керек. “Nomad stants” секілді каскадерлік орталықтарды көптеп ашсақ, 21 ғасырдың өзінде қазақ баласына күллі элем киноиндустриясы мұқтаж боларын көріп отырмыз. Кезінде Ресей патшалық империясы ғалымдары, қазақтың жылқы малына деген ерекше қарым-қатынасы мен атқа отырғанда қаны ойнап шыға келетін жауынгерлік рухын көріп, бірінші кезекте қазақты жылқыдан айыруды көздейді. [7, б.10-13] Бірақ бұл жоспар тек Голощекиннің бұйрығы арқылы жүзеге асып, байларды конфисковать ету, қолдан ашаршылық ұйымдастыру,

қазақ жылқыларын жаппай соғысқа алу, сөйтіп қазақтың рухын сындыру кезең-кезеңімен жүзеге асады.

Ғаламтордан ғана көрсетіп: “бізде мынадай игіліктер болған” - деп айта салу жеткіліксіз. Сол үшін әр жас қазақ - нағыз спортсмен болғысы келсе, тәжірибе жүзінде дайындалуы тиіс. Неге біздің аталмыш каскадерлік топқа әлем бойынша сұраныс көп? Қызметтері қымбат болса да шақырып жатады? Өйткені мұндай күрделі де қауіпті трюктерді, туыла сала ат жалына жабысып өскен ел ғана көрсете алады. Ол - қазақ халқы. Ұлттық спорт ойындары - біздің ең қымбат қазынамыз, һәм құндылығымыз! Енді сөз кезегін ұлттық ойындардың лексиконыны бұрайын.

Қазақ тілі - көне түркі тілінің негізін қалаушы тіл. Алыс-беріс, сауда-саттық, білім мен өркениет алмасуы, мұсылман дінінің келуі т.т. тілімізді көп өзгеріске ұшыратты. Соңғы бірнеше ғасырда орыс тілі де айтарлықтай жаңа сөздер қосып берді. Ал ойындарымызда кездесетін сөздер мен сөзжасамдар - қазақ архаизмдерінің бай мұрасы. Нағыз қазақы сөзжасам! Түрлі ойындарды ойнау барысында, сол ойынға сай келетін тілге жеңіл тақпақтар мен сөздер қоса айтылады. Ұлттық ойындардағы этимологиялық атаулар - сөздердің шығу тегін зерттеп, олардың алғашқы мағынасын айқындайды. Сондай-ақ жеке сөздердің төркінін ғана емес, жалпы тіл білімі тарихын терең тануға бағытталған сала.

Ендеше бірнеше ұлттық ойынның шығу тарихы мен атауларына тоқтала кетейін:

1) Жарыс, бәйге - ат жарыс, тай жарыс, құнан бәйге, дөнен бәйге, жорға жарыс, түйе жарыс - деп көптеген түрлерге бөлінеді. «Жарыс» сөзі – топты жарып шығу, яғни топырлаған жылқының ішінен қара үзіп шығу деген мағынаны білдірсе, «бәйге» сөзі – бай, байғазы, сыйлық сөздерінің өзгеріске ұшыраған түрі десек те болады. Қазақ халқы жақсы киім киіп, жүйрік ат мініп, үйленіп, перзент сүйіп т.т. көптеген жақсылықтармен қауышқанда, айналасындағы көңілі жақын адамдар «байғазы» немесе «көрімдік» берген. Көрімдік – адамға (келінге, нәрестеге) берілсе, байғазы – дүние мен мал-мүлікке үлкендер тарапынан жастарға берілген. Демек, бәйгенің байғазыдан ешқандай айырмасы жоқ. Байлар мен қазылардың жүйрік тұлпар, шабандоз балаға белгілеген «байға» немесе «бәйгесі». Бәйге сөзінің тағы бір нұсқасын ғалымдар көне түркі тіліндегі «бәй», «бәйбіше», «бәйтерек», «бәйшешек» сөздеріндегі алғашқы, бірінші, биік, озық мағынасын білдіруімен байланыстырады. Расында бәйбіше – бірінші, жасы үлкен, сыйлы, ақыл тоқтатқан жар болса, бәйшешек – қар ери сала бүр жаратын алғашқы гүл. «Бәй» сөзі сонда алғашқы, бірінші, озып келген балаға берілетін сый болып, «ге» жалғауы туынды сөзге айналдырып жіберген болып отыр. [8, б.978] Қырғыздар бәйгені «чабыш» десе, өзбек халқы «пайга» дейді. Осы пайгадан барып «пайда» сөзі шығуы да ғажап емес.

2) Көкпар – “көк бөрте” немесе “көк бөрі ал” - деген мағынаны білдіреді. Тағы бір нұсқасында «көкпар» сөзіндегі «пар» бөлшегі паршалау, пәрелеу деген сөздерден шыққандығы айтылады. [9, б.1488] Көк сөз басқа түркі тілдеріндегідей қазақ тілінде де «заттың түсі, аспан, жас балауса шөп, жаңа

шыққан жеміс-желең, өрімдей жас» деген мағыналарда қолданылады. Бөрі сөзіне қосылып көк сөзі «мықты, азулы, нағыз көк жал қасқыр» деген ұғымды білдіреді» [10, б.240] сөйтіп, көкпар сөзі көк және бөрі деген екі сөзден құралған. Аң аулап қайтқан аңшылар, өздері олжалаған қасқырдың терісін бір-бірінен алып қашып, жұлқысып-тартысып, күші мен айласы басымы, һәм астындағы аты ең жүйрігі бөріні алып қашады. Көкпар - топтық ойын. Соңғы жылдары халықаралық деңгейде жиі жарыстар өткізіліп жүр.

3) Жамбы ату – мергендікті жетілдіретін, атпен шауып келе жатып нысанаға дәл көздеп тигізу ойыны. Көне түркі тілінде «ям», «жам» сусын немесе шарап ішетін шағын кесенің атауы. [11, б.489] Яғни ойық ыдыс. Орыс тіліндегі «яма» сөзі - қазақша «ойық», «шұңқыр» деп аударылып жүр. Көне түркі ұсталары тайдың немесе өзге де малдың дөңгелек тұяғына ерітіп құйған алтынды «ямбу» деп, жіңішке жіпке байлап, биік ағашқа немесе сырыққа ілген. Шарт: жігіттер сол жамбыны ат үстінде шауып келе жатып атып түсіруі керек. Қобыланды жырындағы Құртқаны алу үшін сансыз сарбаздың жамбы атуға қатысып, Қобландыдан өзге ешқайсысы ұта алмауы – бұл сайыстың жігіттің сұлтанына ғана арналғанын көрсетеді. Түркілердің «ямбу», «жамбы» сөзінен алынған «жам бұл» яғни, алтын немесе күміс олжа, бағалы сый дегенді білдіретін Жамбыл есімі бүгінде елімізде көп тараған.

«Бұл ойынды тарихшы-ғалымдар б.з.б. IV-III ғасырларда пайда болған деп жүр. Ғалымдардың пайымдауынша, көшпенді Ғұн ұлысы алғаш рет садақшылар (мергендер) қосынын дүниеге келтірген. Қытай жазбаларында ғұндар көсемі (тәңірқұты) Мөденің үш мың мерген садақшылары болғаны жайлы дерек айтылады. Ал, моңғолдың «Құпия шежіресінде» 1225 жылы Шыңғыс қаған Хорезмді толық бағындарған соң «Бұғылы-шашақ» дейтін жерде ұлан-асар той жасап, ат жетер жердегі мергендерді шақырып, сайыс өткізгені туралы айтылады. Осы сайыста Есей мерген 335 құлаш (502 метр) жердегі нысана-жамбыға оғын дәл тигізген» [12, б.11].

4) Шөген ойыны – човган, шоған, шаған сөздерінен пайда болған. Кей ғалымдар «шөген» сөзі – қазақтың «шоқпар» сөзінен шыққан десе, енді бірі «шөген» - деп ұзын таяқты айтқан деген пікірді алға тартады. [13, б.256] Меніңше екінші нұсқа көбірек шындыққа жанасатын іспетті. Өйткені Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде зәйтүнтектес шаған ағашының төрт түрі өскен. Осы ағаштан найза жасаған көшпенділер, ат үстінде малдың қатты тезегін таяқ арқылы бір-біріне соғып ойнап, нәтижесінде әлемге жайылған бүгінгі «поло» ойыны өмірге келген секілді. Неге тас емес, тезек? – деген заңды сұрақ туады. Біріншіден, тас аттың аяғын жаралайтын қатты зат. Ал тезек жеңіл, қанша қатты тисе де жан мен малға зиян бермейді. Атты сарбаз үшін ең маңыздысы, көлігінің аяғын жаралап алмау екендігі белгілі.

Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» (Құтты білік), Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» (Түркі тілінің сөздігі) еңбектерінде шөген (поло) жайлы біраз сөздер бар. Шөген ойының тарихын зерттеуші этнограф Қалиолла Ахметжан да шөгенді «әскери ойын» деп атап, Орталық Азия мен Қазақстан жерінен шыққанын дәлелдейді. [14,б.256]

5) Ләңгі - ешкі немесе қойдың терісіне қорғасын жапсырып, теуіп ойнайды. Алматы облысында шүберекпен де ойнай береді. Парсы, иран тілдерінде “ланг” ақсақ деген мағынаны білдіреді. Ақсақ Темірдің “Темирланг”, Темірлан аталып кетуі “ланг” сөзінің ақсақ екендігіне дәлел. [15, б.89] Ләңгі - бір аяқпен теріні жерге түсірмей теуіп ойнау. Тізе мен тақым, балтыр бұлшықеттерін шынықтыру үшін жауынгерлер ойлап тапқан деген ақпарат та бар. Ләңгі бес түрлі тебу жолымен ойналады: бірінші - “Аяқ ұшы”; екінші - “Қосаяқ”; үшінші - “Қайыру”; төртінші - “Шанжыр”; бесінші - “Теуіп беру” сондай ақ, аяқтың ішімен және сыртымен бірдей тебу;

6) Шатрантаж (шахматтың бір түрі) – қазақша айтқанда «шатыраш», ал арабша “шатрантаж” төртбұрыш деген мағынаны білдіреді. Ойын 2000 жыл алдын көне Үндістанда пайда болған. [16] Чатуранга - ежелгі үнді ойыны, қазіргі шахматтың атасы. Бұл ойында әскердің төрт түрінің (әскери екі аяқты күйме арбалар, пілдер, атты әскер және жаяу әскер) қатысуымен болған шайқас, шартты белгілермен көрсетілген. Ойынды әуелде екі-екіден төрт адам ойнайтын болған. «Чатуранга» атауы да осы төрт санына байланысты айтылған. Десе де уақыт өте келе араб саудагерлері арқылы бұл ойын Самарқандқа жетіп, ақсүйектердің ойнайтын «шатрантаж» ойынына айналып шыға келеді.

7) Шатраш (дойбының бір түрі) - жанды нәрселердің мүсіні исламда харам етілгеннен кейін, қарапайым фигуралар арқылы ойналған ойын. Яғни, мүсінсіз шахмат. Шарташ – шатрантаж сөзінің қысқарған үлгісі. Орыс-ноғай сөздігінде торкөз орамалдарды шатраш деп атаған. Бүгінде «шашки» деп жүрген ойынымыздың түбірі осы сөзге келіп тірелсе керек.

Қорытынды

Қорыта келе айтарым, қазақтың ұлттық ойындарының атауларынан бастап, жалпы мазмұны - бала қиялы мен физиологиясын толық дамытуға арналған ұлттық құндылық. Этномәдениетімізді кәсіби түрде дамыта отырып оқытып, мультимедиалық сабақтар жасап, ұлттық ойындардың ұмыт болған түрлерінен қызықты жарыстар ұйымдастырып, жас ұрпақтың физиологиялық дамуына тікелей атсалысуға тиіспіз - деп ойлаймын.

Осы орайда өзім де көпшілік назарына бірнеше идеяларымды ұсына кеткім келеді:

«Қалаулым» секілді қазақ дүниетанымына жат ток-шоулардың орнына, этномәдениетіміз бен руханиятымызды байытатын ұлттық ойындарды көгілдір экраннан көбірек насихаттасақ.

Елімізде этно-клубтардың көптеп ашылуына идея тастап, ұлттық құндылықтарымыз әспеттелетін «қыз көру», «құда түсу», «ақ отау» танысу орталықтарын ашсақ. «Жігіт сұлтаны» секілді «Сақ сарбазы» сайысын ұйымдастырып, төрелікке Номад стантс каскадерлік орталығы басшылары мен этнографтарды тағайындауды ұсынамын.

- Ер жігіттердің күші мен ақыл-айласын, тапқырлығын, әбжілдігін дамыту мақсатында, әрі жастардың денсаулығын жақсарту үшін, атүсті ойындары мен ипподромдардың санын арттырсақ.

• Әр жазылған, зерттелген ғылыми жұмыстарды кітапхана сөрелеріне қаттап қоймай, шынайы өмірде іске асуына жағдай жасау. Ұлттық мәдениетімізге заманауи өң беріп, белсіздік пен сенімсіздіктен жапа шегіп жүрген жастарымызға жан-жақты көмек беріп, қолдау білдірсек.

Ұлттық ойын атауларының зерттелмеген тұсы жетерлік. Болашақта осы игілікті істі қолға алып, әр ойын атауына - этимологиялық, этнолингвистикалық талдау жасауды қолға алсам деп отырмын. Тіліміз жұтаң тартып, шұбарланып, өзімізде бар сөздер мен атауларды пайдаланбай, шетелдік терминдерді қолдану - тілге жасалған қиянат. Әлемде қанша ойын болса, соның барлығының қазақша баламасы бар. Қазақ халқы - тарихы терең ұлт. Тарихына қарай мәдениеті де бай. Жылына бір ұлт жер бетінен мәңгілікке жоғалады екен. Бізді де жоғалтуға, жоюға тырысып баққандар қаншама?! Ал тілі, діні, ділі, ұлттық мәдениеті бай ұлт, жер тұрғанша тұра бермек!

ӘДЕБИЕТ

[1] Диваев Ә. Игры киргизских детей //Туркестанские ведомости. – 1905. - 13 нояб. - № 152. – 2 б.

[2] Жұмабаев М. Бастауыш мектепте ана тілі. – Ташкент, 1923. - 110 б.

[3] Әуезов М. Шығармалар, 12-томдық, 11-том. – Алматы, 1969. - 234 б.

[4] Сағиндықов Е. Ұлттық ойындарды оқу-тәрбие ісінде пайдалану. – Алматы, 1993. – 102 б.

[5] Бүркітбаев Ә. Спорттың ұлттық ойын түрлерін және оның тәрбиелік мәні. – Алматы: 1985. – 89 б. 12.

[6] Балғынбаев М. Қазақтың ұлттық спорт ойыны түрлері. - Алма-Ата: «Қайнар», 1987. – 13-б.

[7] Н.Тілеуқабыл Қазақ жылқысының қилы тарихы //Рухани жаңғыру. – 2019. – №1-2 (14). – Б. 10-13.

[8] Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. - Алматы: DPS, 2011. – 608 б.

[9] «Қазақ сөздігі» - Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. – 1488 б.

[10] Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Ред. А.Ысқақов, Р.Сыздықова, Ш.Сарыбаев. – Алматы: «Ғылым», 1966 – 240 б.

[11] Асанканов А. Кыргызы Синьцзяна (КНР). Бишкек: Бийиктик, 2010 - 489 с.

[12] Қайратұлы Б. Жамбы ату – жауынгерлік өнер. Егемен Қазақстан. – Астана, №75. – 11 б.

[13] Ахметжан Қ.С. Жараған темір кигендер (батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері). – Алматы: Дәуір, 1996 – 256 б.

[14] Құралұлы А. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. Алматы, 2007.

[15] Бүркітбаев Ә. Спорттың ұлттық ойын түрлері және оның тәрбиелік мәні. – Алматы: 1985. – 89 б.

REFERENCES

[1] Dīvaev Ä. İgrı kīrgīzskīx detey (Games of Kyrgyz children) //Twrkestanskīe vedomostī. – 1905. - 13 noyab. - № 152. - 2 b.

[2] Jumabaev M. Bastawıř mektepte ana tili (Mother tongue in primary school). – Tařkent, 1923. - 110 b. [in Kaz]

[3] Äwezov M. řıřarmalar (Works). 12-tomdıq, 11-tom. – Almatı, 1969. - 234 b.

[4] Sađındıqov E. Ulttıq oyındardı oqw-tärbīe isinde paydalanw (Use of national games in educational work). – Almatı, 1993. – 102 b. [in Kaz]

- [5] Bürkitbaev Ä. Sporttıñ ulttıq oym türlerin jäne onıñ tärbielik mäni (National sports and its educational value). –Almatı, 1985. – 89 b. [in Kaz]
- [6] Balğınbaev M. Qazaqtıñ ulttıq sport oymı türleri (Types of Kazakh national sports). - Alma-Ata: «Qaynar», 1987. b.13. [in Kaz]
- [7] N.Tilewqabil Qazaq jılcısınıñ qılı tarixı (History of the Kazakh horse) //Rwxanı jañğırw. – 2019. – №1-2 (14). – B. 10-13. [in Kaz]
- [8] Qazaqtıñ étnografıyalıq kategoriyalar, uğımdar men atawlarınıñ дәstürli jüyesi (The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names). Énciklopediya. - Almatı: DPS, 2011. - 608 b. [in Kaz]
- [9] «Qazaq sözdigi» ("Kazakh dictionary"). - Almatı: «Däwir» baspası, 2013. – 1488 b. [in Kaz]
- [10] Qazaq tiliniñ qısqaşa étimologiyalıq sözdigi (Short etymological dictionary of the Kazakh language) Red. A.Isqaqov, R.Sızdıqova, Ş.Sarıbaev. – Almatı: «Gılım», 1966 – 240 b. [in Kaz]
- [11] Asankanov A. Kırğızı Sinczyana (KNR) (Kyrgyz Xinjiang (PRC)). Bıshek: Bıyiktık, 2010. - 489 s.
- [12] Qayratulı B. Jambı atw – jawıngerlik öner (Archery is a martial art) Egemen Qazaqstan. – Astana, №75. – 11 b. [in Kaz]
- [13] Axmetjan Q.S. Jarağan temir kigender (batırlardıñ qarw-jarağı, äskerı öneri, salt-dästürleri) (Wearing wounded iron (weapons of heroes, martial arts, customs and traditions)). – Almatı: Däwir, 1996 – 256 b. [in Kaz]
- [14] Quralulı A. Qazaq дәstürli mädenietiniñ énciklopediyalıq sözdigi (Encyclopedic dictionary of Kazakh traditional culture). - Almatı, 2007. [in Kaz]
- [15] Bürkitbaev Ä. Sporttıñ ulttıq oym türleri jäne onıñ tärbielik mäni (National sports and its educational value). –Almatı: 1985. – 89 b. [in Kaz]

СПОСОБЫ ОБУЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫМ ИГРАМ И СПОРТИВНОЙ ЛЕКСИКЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА

*Алтыбаев С.О.¹, Абдыкадырова Т.Р.²

¹докторант, Таразский государственный университет им. М.Х.Дулати, Тараз, Казахстан, e-mail: samataltybaev74@gmail.com

²д.п.н., профессор, Таразский государственный университет им. М.Х.Дулати, Тараз, Казахстан, e-mail: tursynai_1959@mail.ru

Аннотация. В данной статье казахские национальные игры систематизированы по их общим признакам и даны краткие пояснения. Простой лексический анализ игровых названий, принадлежащих к «группам слов с ограниченным объемом». Акцент будет сделан на достоинствах и преимуществах национальных игр и их применении в соответствии с содержанием современного образования.

Первые исследования и разработки «народных игр» и их внедрение в науку, работы ученых, которые через игру ставили вопросы, связанные с педагогическим, психологическим и физическим воспитанием. Анализ истории, этимология, особенности игры, история изучения скачек, скачек, кокпара, жамбы, стрельбы, ланги, конькобежного спорта, шахмат, шахматных игр.

В статье не только анализируется история возникновения национальных игр, но и предлагаются пути изменения и трансформации этих видов игр в соответствии со временем и повторного введения наших архаизмов. Речь идет о производстве некоторых элементов, используемых в этих играх, привнесении инноваций в деловой мир, воспитании патриотического поколения, свободного от идеологического влияния другой страны. Вместо новых некачественных домиков, таких как «Вигвам», предлагается продать

миллионами казахские домики, создавать игрушки из неэкологически чистых, качественных материалов, продвигать национальные игры в образовательных центрах.

Научный характер работы - анализ этимологического слова, практическая значимость - предложение для использования в учебных заведениях в качестве физического и умственного воспитания, дополнительные рекомендации - советы по созданию различных молодежных организаций по развитию этнокультуры.

Методология исследования состоит из: справочной, объяснительной, систематической, инновационной и рекомендательной. Пока что в результате анализа и исследований могу сказать, что у меня есть мультимедийные уроки и лекции для студентов, которые детально изучили каждую игру. Думаю, что исследования внесут небольшой вклад в развитие спорта. Практическая значимость: внести весомый вклад в укрепление здоровья нации, развитие физического и умственного воспитания.

Ключевые слова: национальные виды спорта, конный спорт, национальные игры, устаревшие слова, национальная культура, кокпар, байге, жамбы, стрельба, ланги, шоген, шахматы, шатраш

WAYS OF TEACHING NATIONAL GAMES AND SPORTS VOCABULARY OF THE KAZAKH PEOPLE

*Altybaev S.O.¹, Abdykadyrova T.R.²

^{*1}doctoral student, Taraz State University named after M.Kh.Dulati, Taraz, Kazakhstan, e-mail: samataltybaev74@gmail.com

²d.p.s., professor doctoral student, Taraz State University named after M.Kh. Dulati, Taraz, Kazakhstan, e-mail: tursynai_1959@mail.ru

Abstract. This article systematizes the Kazakh national games according to their common features and gives brief explanations. A simple lexical analysis of game names belonging to the "groups of words with limited scope". Emphasis will be placed on the advantages and benefits of national games and their use in accordance with the content of modern education.

Also presented are the works of scientists who raised the issues of the first study and introduction of "national games" in science, pedagogical, psychological and physical education through games. An analysis of the history, etymology, features of the game, the history of the study of horse racing, racing, kokpar, zhamby shooting, langi, skating, chess, chess games.

The article not only analyzes the history of the origin of national games, but also offers ways to change and transform these types of games in line with the times and re-introduce our archaisms. It is about producing some elements used in these games, bringing innovations to the business world, educating a patriotic generation free from the ideological influence of another country. Instead of new low-quality houses, such as "Wigwam", it is proposed to sell millions of small Kazakh houses, to create toys other than environmentally friendly, high-quality materials, to promote national games in educational centers.

The scientific nature of the work - the analysis of etymological words, the practical significance - the proposal for use in educational institutions as physical and mental education, additional recommendations - advice on the creation of various youth organizations for the development of ethnoculture.

Research methodology consists of: reference, explanatory, systematic, innovative and recommendations. So far, as a result of analysis and research, I can say that I have multimedia lessons and lectures for students who have studied each game in depth. I think that research will make a small contribution to the development of sports. Practical significance: to make a significant contribution to the improvement of the nation's health, the development of physical and mental education.

Keywords: national sports, equestrian sports, national games, obsolete words, national culture, kokpar, bayge, zhamby shooting, langi, shogen, chess, shattrash.

Статья поступила 03.04.2022